

DIMÉNY ATTILA

VALLÁS ÉS OKTATÁS OROSZFALUBAN

Oroszfalu, amely ma Kézdivásárhely külvárosaként ismert, 1950-ben vált a város részévé. Ma közel 600-an laknak Oroszfaluban. Két román személy kivételével mind magyarok. Két felekezethez tartoznak: többségük római katolikus, kisebb részük pedig református. Oroszfalu felekezeti szempontból határfalunak számít. Tőle északra, keletre és délre homogén római katolikus falvak fekszenek, míg nyugatra ott van a reformáció legkeletibb bástyája, Kézdivásárhely. Ez a határhelyzet többnyire az oroszfalvi reformátusoknak kedvezett. Annak ellenére, hogy ők voltak kevesebben, a vezető szerep mégis nekik jutott. Ennek eredményeként a két felekezet között nem volt mindig felhőtlen a kapcsolat. Dolgozatomban néhány 18–19. századi dokumentumon keresztül bemutatom az oroszfalvi templom és a római katolikus felekezeti iskola körül kialakult helyzetet.

A kézműves, céhes hagyományokkal rendelkező Kézdivásárhely közelsége mindig meghatározó szerepet játszott a falu életében. A város lakossága feltehetően 1564–1570 között fogadta el a reformációt.¹ Oroszfalu első írásos említése (1567) is ebből az időből való. Kialakulása bizonyára korábbra tehető, ugyanis az akkori adóösszeírás szerint 15 kapuval jegyezték be. Nincs adatom arra vonatkozóan, hogy az oroszfalviak körében milyen mértékben hódított az új vallás, tény, hogy elsősorban a szabadparasztok és a polgári lakosság köreiben terjedt.

A székely székek közül Háromszéken hódított a legnagyobb mértékben a reformáció. Bakk Endre szerint a hitújítás előtt összesen 97 római katolikus plébánia létezett, amiből 1607-ben már alig volt tíz tiszta katolikus helység.² János Zsigmond fejedelem szigorú rendeletei nagyban hozzájárultak az új hit terjedéséhez. Többek között elrendelte, hogy üldözzék azokat, akik a reformációt, illetőleg az unitárius vallást nem fogadják el. 1568-ban a tordai országgyűlésen elrendelték, hogy a prédikátorok mindenfelé a „megtisztított” vallást hirdessék.³

Felső-Háromszéken az új vallás terjedése ellenállásba ütközött. Az itteni falvak nagy részében nem tudott teret hódítani. A néphit szerint altorjai Apor Ilona jobbágynak élén erővel útját állta a reformációnak.⁴ Alés Feltorja között ma is létezik egy Szent Ilona nevű hely. A történészek Apor Andrásné, született Lázár Borbálának tulajdonítják a reformáció megfékezését.⁵ Azokat a falvakat, ahová az új vallás nem tudott eljutni, a háromszéki reformátusok *Szentföld*nek nevezik.

¹ Bakk 1895. 50.

² Uo. 53.

³ Uo. 50–51.

⁴ Uo. 51.

⁵ Uo. 52.

A reformáció megfékezésében sokkal nagyobb szerepet játszottak a földbirtokosok. Azon a vidéken, ahol a birtokos római katolikus vallás maradt, a jobbágyaiknak is meg kellett tartaniuk a katolikus vallást. Felső-Háromszék nagy része az Apor család birtokában volt, akik buzgó katolikusok voltak.

A reformációt követő időszakban a felső-háromszéki katolikusok hátterbe szorultak. A 17. század végén, az ellenreformáció korában kezd ismét megerősödni a katolikus egyház Kézdivásárhely közelében, azáltal, hogy Nagy Mózes minorita szerzetes a városhoz közel eső Kantafalvára (1848-tól a város része) telepítette a minorita rendet. A szerzetesek templomot és rendházat építettek, valamint létrehozták a Székelyföld egyik legjelentősebb katolikus iskolaközpontját.

Oroszfaluról nincs számszerű adatom arra vonatkozóan, hogy melyik felekezet volt akkor többségben. Azonban egy 1770-es évek végén keletkezett okiratból, amely Tamás páter, kantai minorita szerzetes válaszát tartalmazza (*Contra Protestatio*), több adat kiolvasható. A páter a háromszéki hatóságoknak válaszolt az oroszfalvi reformátusok által benyújtott tiltakozásra.⁶

Tamás páter elsőként a reformátusok érveléseit sorolta fel, miszerint: 1777-ben a kézdivásárhelyi református egyház oroszfalvi leányegyháza azt akarta bizonyítani a vármegyénél, hogy az oroszfalvi templomot 1648-ban a kézdivásárhelyi és helybeli református birtokosok közösen építették, „akinek örökösei jelenleg Fekete és Barabás urak”. Továbbá azt, hogy 1607-ben a kézdivásárhelyi templomot a kézdivásárhelyiek és oroszfalviak kezdték építeni, akik mind reformátusok voltak.

A páter erre a következőket válaszolta: A református vallás 1622-ben hatolt be Erdélybe(?), így a kézdivásárhelyi templomot 1607-ben csak katolikusok építhették. A kantai konvent jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy 1703-ban vették le a keresztet róla. Ha 1607-ben reformátusnak épül, akkor már eleve nem tettek volna rá keresztet. Ebből következik, hogy az oroszfalvi templomot 1648-ban csak a katolikusok építhették. Mivel Oroszfalva régebbi település mint Kézdivásárhely, a faluban előbb volt templom, mint a városban. Következésképpen ezt nem építhették a kézdivásárhelyiek. Továbbá, a népszámlálás alkalmával a reformátusok azt is bizonyítani akarták, hogy az oroszfalvi templom 1648-ban épült, ugyanis ez a szám olvasható a templom falán. Tamás páter szerint „ezt 30 évvel ezelőtt írták fel, mikor a templomot toronnyal bővítették és lemeszelték. Lehet hogy nincs sekrestyéje és szentélye, de ez nem csoda, hiszen nem templomnak, hanem kápolnának nevezik, és ilyen sekrestye és szentély nélküli templomok találhatók katolikus vidéken is, pl. Haralyon, Hiliben, Almáson és Futásfalván. Ezek az érvek megmutatják, hogy a templom valaha katolikus volt.” A szerzetes ennek megerősítése érdeké-

⁶ Sávai 1997. 326–334.

ben az 1635-ben Rákóczi György által készítettett háromszéki összeírásokat említi. Arra hivatkozik, hogy ebben összeírták Háromszék minden városát és faluját, valamint minden itt élő családját. Kézdivásárhelyről nem esik említés, míg „Oroszfalú szerepel a regesztában, minden nemes, lófőszékely esküdt, pixidarius név szerint fel van sorolva. A családok közül, melyek most is Oroszfalván élnek, csak három van megemlítve: a Molnár (katolikus), Jancsó (katolikus) és a Forró (református). A Barabások (ref.), akik most Kézdivásárhelyen, és a Feketék (ref.), akik Oroszfalván élnek, és akik szerint őseik építették a templomot 1648-ban, nem szerepelnek itt.”

A reformátusok szerint „a katolikus szolgák nem követelhetik a református uraktól a templomot”. Erre a páter azt válaszolta, hogy „az oroszfalvi katolikusok nem mind szolgák.”

Az irat utolsó része a népszámlálással foglalkozik. A reformátusok kifogásolták, hogy az *első oroszfalvi népszámlálás*⁷ 24 kantai szerzetest az oroszfalvi birtok révén beszámították a falu lélekszámába. A katolikusok azzal érvelnek, hogy ha „azt a 7 családot, akik Kézdivásárhelyi lakosok, és akik Oroszfalván birtokosok, a népszámlálásakor összeszámolták, akkor a kantai konvent szerzeteseit is be kell számítani, hiszen ők is birtokosok Oroszfalván.”

Végezetül a katolikusok kérik a guberniumot, hogy a következő kérdéseket vizsgálta meg:

„1. Legyen-e népszámlálás? 2. Kik az állandó lakosok? 3. Vajon élnek-e a templomépítők utódai közül Oroszfalván? 4. Milyen vidékről költöztek a népek Oroszfalvára? 5. Régebbi-e Oroszfalú, mint Kézdivásárhely? Az utóbbi mely évben jött létre, létezett-e már 1635-ben? 6. A kézdivásárhelyi templomot kik építették? 7. Mely évben vették le a keresztet róla? Mikor bontottak, vagy építettek rajta a reformátusok? 8. Az oroszfalvi templomot kik építették, mely században, mely évben? ...”

A dokumentum vége nincs meg, azonban így is olyan információkat tartalmaz, amelyek hozzásegítenek Oroszfalú múltjának tisztázásához. Teljes képet akkor alkothatnánk, ha ismerném a gubernium válaszát is, azonban erről egyelőre nincs tudomásom.

A bemutatott irat sok pontatlan adatot tartalmaz. Itt elsősorban a Kézdivásárhelyre vonatkozó adatokat említeném, ugyanis történéseink már rég kiigazították ezeket. Felsorolásukat nem látom fontosnak. Habár az évszámokra nem lehet teljes mértékben alapozni, a dokumentum mégis olyan háttér-információkat tartalmaz Oroszfalúra vonatkozóan, melyek elősegítik a kutatásaimat.

Oroszfaluban a 18. században jelentős számú jövevény lakosság élhetett. Hogy milyen vidékről települtek oda és miért, azt nem lehet tudni. Erre szeretne választ kapni a dokumentum szerzője is, amikor arra kéri a

⁷ Mária Terézia-féle urbáriumról lehet szó.

guberniumot, hogy vizsgálta meg „kik az állandó lakosok”, és „milyen vidékről költöztek a népek Oroszfalvára”.

Az 1770-es évek végén Oroszfaluban a református közösség a tehetősebb. Az egyik mondatban a reformátusokat uraknak, a katolikusokat pedig szolgálknak nevezik. Igaz, hogy ez a reformátusok megfogalmazása, azonban a katolikusok csak annyiban cáfolják meg, hogy „a katolikusok nem mind szolgál”. Nem lehet tudni, hogy hány református család élt a faluban. Amint fentebb jeleztem, az első népszámláláskor hét kézdivásárhelyi református családot oroszfalvi birtokosként vettek nyilvántartásba. A katolikusok panasza a népszámlálást illetően azt sejteti, hogy a hét család révén jelentős mértékben nőtt a reformátusok száma Oroszfaluban. A bemutatott adatok alapján még nem lehet eldönteni, hogy melyik felekezet volt többségben. Ekkor már az oroszfalvi református egyház Kézdivásárhely leányegyháza volt. Ebből arra következtettek, hogy a reformátusok szórványban éltek, vagyis többségében katolikusok lakták Oroszfalut.

A dokumentumból megtudjuk, hogy a 18. század második felében Oroszfalunak már volt temploma. Akkor kápolnának nevezték, mert nem volt sekrestyéje és szentélye. A tornyot az 1740-es években építették hozzá. A katolikusok a templommal kapcsolatosan a múlt időt használják, amiből arra lehet következtetni, hogy a dokumentum keletkezésekor a reformátusok használták. Építési évnak az 1648-as évszám van feltüntetve. Nem lehet biztosan állítani, hogy ez az évszám pontos. Annyi azonban elképzelhető, hogy a 17. században építették. Az iratból nem lehet megállapítani, melyik felekezet az építője.

A 19. században a katolikusok száma már egyértelműen meghaladta a reformátusokét. Ennek ellenére sem tudták érvényesíteni jogaikat. 1853. június 1-én a katolikusok kénytelenek a megyéspüspök segítségét kérni, ugyanis a reformátusok ellenkezése miatt nem tudnak helyet szerezni az iskolának. Az alábbiakban közlöm a levelet:

*„Méltóságos Püspök Úr,
Kegyess Pártfogó Urunk!*

Az oroszfalvi lakosok száma 325, ezek közt 275 catholicus, 50 reformatus, ezek a Catholicusok belégyezésével kaptak 10 véka férjüj szántóföldet, a falu végibe 12 véka férjüiséget magába foglaló templom helyet, és 8 szekér szénára való kaszálót. Mü is catholicusokul ezután sürgettük többségünkhöz képest bár hasonló proportiot kisdedeink nevelésére alapul szolgálándót kiszakasztani, de a kicsin számú reformatusok közt nagyobb és tekintélyesebb emberek lévén a nyomorult számosabb catholicusokot e tárgyba midön fel léptek nyomósobban mindég gátolták, el annyira, hogy mái napig is semmi legkisebbet illetőségünkből nem kaphattunk.

Könyörgünk azért méltóztasson méltóságod szegény hivei mellett hathatosan mint fő lelki pásztorunk atyailag fel lépni, és a közhelyekből

nékünk. is aránylagos illetőséget kiszakasztattni eszközölni, miért annyival is inkább könyörgünk, hogy ennek hiánnya miatt nálunk tanító nem lévén gyermekeink átaánosan tudatlanságba nőnek fel. Melynek orvoslásáért mint fennebb is könyörögve mély tisztelettel maradtunk.

Méltóságos Püspök Úrnak fő lelki pásztorunknak alázatos szolgálái.”⁸

A levelet 12 személy írta alá.

Ez már egy olyan dokumentum, ahol számszerű információt kapunk Oroszfaluról. A katolikusok ugyan többen voltak, de a hatalmat mégis a reformátusok képviselték. A levélírók megemlítik, hogy a katolikus közösség hozzájárulásával kaptak a reformátusok némi szántóföldet, kaszálót és 12 véka (kb. 85 ár) területet templomhelynek.

Oroszfaļu jelenlegi templomát a református közösség építette az 1860-as évek elején, minden bizonnyal a fenti levélben említett helyre. 1876 szeptember 16-án szentelték fel. Nem a korábbi templom helyére épült, tehát a kérdés az, hogy mi lett az 1777-ben még létező templommal? Remélhetőleg egy alaposabb levéltári kutatás majd erre is fényt derít.

A katolikusok kérelme abból az indítatásból született, hogy helyet szerezzenek az iskolának, valamint a falu külső birtokaiból területet kérjenek. A válasz nem váratott sokáig magára. 1853. július 10-én a püspökség bizottságot küldött Oroszfaluba, hogy vizsgálja és megoldja az ügyet.⁹ A falu bírója, Forró József és az előjáróság jelenlétében vitatták meg az ügyet. A jegyzőkönyvben 36 személynek a neve szerepel.

Miután felolvasták a katolikusok kérelmét, hosszú vitatkozás és tanácskozás után elhatározták, hogy a beltelket megadják, de kültelket nem adhatnak. Arra hivatkoztak, hogy „*a’ reformátusok emberi emlékét meghaladólag birják a külső földeket, ... az Anya Megye a’ Kézdi Vásárhelyi reformata ecclesia közben jövele nélkül ezt nem tehetik.*” A katolikusok ezzel nem értettek egyet. Szerintük ők is a faluközösséghez tartoznak, így nekik is legalább annyi terület jár a közösből, mint a reformátusoknak.

Újabb tanácskozás után „*a’ nemes közönség önkéntes hajlamból, testvéri szeretettől indittatva szabad akarattól ilyen ajánlatot tett:*

a) Az iskola számára ad egy belső telket, az országos út mellett az új hídon alúl, melynek dél felöli szomszédja a folyó, éjszaki részén áll az új híd, nyugott éjszak felöli része a’ közönség úttya, nyugati részén pedig ölekre véve így áll az új híd kő alapzatától kezdve bójárónak öt és fél, 5 ½ öl kimaradván ettől víz mentében lefelé méretett 24 = Huszon négy öl. Melynek út felöli része ki czövekellettven innen bé a’ vízig.

b) Külső birtokul ajáltatott átadatott a reformátusok templom kertye mellett köz hely, a’ nagy országúttól kezdve bé a’ kászon vízéig, megjegyezve, hogy ezen helynek Kézdi Vásárhely felöli oldalából Cserei Já-

⁸ Sávai 1997. 590.

⁹ Uo. 593–595.

nosnak Bartos András által bíráto földje mellett ha három öl szélességű út maradjon ki.

A Szent Katolna felöli fordulöba a' Kapus föld, melynek szomszédja egy felöl egy Benke Hadnagyé öröksége, másfelöl a falu gyepe. Négy vékás.

A' Sárfalva felöl való fordulöba Bardoca gyepe mellett alá menö láb-ban fél áll föld."

A külsö birtokokat a jövendöbeli tanító számára ajánlották fel. A jegyzökönyvet 11 személy írta alá.

A dokumentum nem ér itt véget. A különvált katolikusoktól a bizottság még megkérdezte, hogy mikorra szándékoznak felépíteni az iskolát? Közös megegyezéssel 1854. november 1-ét határozták meg. Továbbá azt akarták tudni, hogy mennyit fognak fizetni a tanítónak a birtokhasználat mellett. Figyelembe véve, hogy a kantai kántornak egyházi szolgálataért rendes bért fizettek, a következőképpen határoztak: *„Azok, akiknek gyermekeik vannak minden iskolába járó gyermekért minden gazdagabb, tehetősebb fizet egy véka gabonát, egy teher fát, Tizenöt váltó krajczárt. A' szegényebb fél véka gabonát, egy teher fát, 15 = Tizenöt váltó krajczárt."*

Ezen felül elhatározták, hogy amíg az iskola felépül, a következő év (1854) őszétöl a tanító a falu házánál köteles tanítani.

1853. július 20-án az iskola építését elindították. Egy Tóth Sámuel nevű vállalkozót bíztak meg a munka elvégzésével. *„Az erkölcsi szabály szerént minden ember jónak, becsületesnek tartandó lévén addig, míg ellenkezőről meg nem győződik, bízunk a' vállalkozó hasznot nem vadászó egyenességében és át adtuk a' munkát 250. váltó vagyis 100. pengő forintba."*

1854-ig nem volt rendes tanítás Oroszfaluban. A tankötelesek egy része Kézdivásárhelyre valamint Kantába járt iskolába. Az iskolások nagyobbik része a faluban maradt. Ők a téli hónapokban egy-egy írni-olvasni tudó embertöl tanulták meg a legelemibb ismereteket.¹⁰

1854. szeptember 15-én az oroszfalvi iskolakötelesek száma 41, akik 6 és 11 év közötti gyerekek voltak, s összesen 29 családból származtak.¹¹ Az összes gyerek katolikus, mert az iskola felekezeti intézményként kezdte meg működését.

Az oroszfalviak az iskola építésével nagyon lemaradtak. 1855. december 3-án még nincsenek kész vele. Fel volt ugyan építve, de nem volt „megtapasztva”, és az ajtó-ablakok sem voltak felszerelve. Ezen kívül nem is a megfelelő helyre épült. *„Az iskolaház és tanítói lakásnak alkalmatlan helyre lévén építve, által kell vitetni a' közeli magosabb helyre éppen azon állásban, melyben most vagon. Ez által a közeli víz áradásától biztosítva, a' bejárás könnyítve, a' mostani hely veteményesnek megnyeretett léend."*

¹⁰ Berecz 1893. 185.

¹¹ Sávai 1997. 645–647.

Az első oroszfalvi tanítót 1858. augusztus 6-án nevezte ki Elekes István kerületi esperes Ferencz Mihály bélafalvi segédtanító személyében.¹²

Jövedelme a következő volt:

„a) *egyszáz váltó rft tőkének kamatja addig, míg azzal valami fekvő birtok szereztethetik;*

b) *az 1853-iki Július 10-én egyes akarattal kihatározatván az, hogy minden iskola köteles gyermek után fizessen egy véka ősz gabona, egy teher fa, és 6 kr. pengőben, a' kevésbé tehetősök fél véka ősz gabonát, egy teher fát és 6 krajczárt, a' napszamosok, kiknek fekvő birtoka nincsen, de a' napszamból hónapanként 6 p.krt fizetni képesek, egy iskolai év alatt, mi 10 hónapot teszen, egy pengő rftot.*”

Az esperes továbbá a következőket hagyta meg:

„c) *Iskola kötelesnek a' legfelsőbb rendeletek értelmében mindazon fi és nő gyermekek tekintetnek, kik a' 6-ik életévet elérték a' 12. pedig be nem töltötték.*

d) *A' községi tisztelt előljáróság, és ahol kétség támadna, az anyakönyv segélyével tisztán ki kell írni: kik legyenek időnként iskolakötelesek, hogy e' szerént azok az iskolába járásra – ha szükség, büntetéssel is – köteleztessenek.*

e) *Vasár- és innepnapokon a' 12. életévet meghaladó mindkét nemű fiatalság délután a vasárnapi ismétlő iskolába járásra szoritassanak, és nekik vallásos és polgári kötelmeik esmerete telyesítése felől hasznos fölolvadások lesznek tartandók.*”

1858 végén az oroszfalvi iskola még nem volt befejezve. Időközben egy Péter András nevű egyén vállalta fel az iskola építését, aki pereskedést indított az építetők ellen. Wiszkóczy Henrik, minorita gárdián ezt írja:

„A nevezett Péter András mint valóságos csaló csak a' sok pénzt akarná a megjétől felvenni, de nem a' megvállalt munkát becsületessen a' megyének által adni. A' mi eltűrhető volt a hiányos munkájában, azt mégis elfogadtuk, de ami egyáltalában rossz és czélszerűtlennek találtott, azt vagy megjavítatni kívántunk, vagy ellen esetben merőben el nem fogadtunk. Ezért tettett néki ellenünk fellépni, de majd megvállik, micsoda sikerrel.”

Az iskola befejezésének dátumát nem ismerjük. A tanítás ennek ellenére folyamatosan zajlott a faluban. 1861-ben 30 tanköteles gyermek volt Oroszfaluban.¹³ Római katolikus gyerekekről van szó, ugyanis az iskola katolikus felekezeti iskolaként működött. A tanító 1865-ig Ferencz Mihály maradt. 1865-től egy évig Gábor Endre tanított, majd őt követte 1866–1870 között Bartis Pál. Évi fizetésük két hold (kb. 1,36 hektár) szántó és kaszáló haszonélvezete, valamint minden iskolás gyermek után (10–15) kiszolgált terű fából és egy-egy véka gabonából állott.¹⁴

¹² Sávai 1997. 743–744.

¹³ Uo. 783.

¹⁴ Berecz 1893. 185.

1870-ben a hitközség szegénysége miatt a felekezeti iskolát Községi Elemi Népiskolára változtatták. A tanítókat ezután nem az egyházkerület, hanem a vármegye nevezte ki. Az 1870-es tanévben Finta Albert tanított, akit 1871-től Hamar Bálint váltott fel. 1893-ban még ő volt a tanító. Abban az évben Oroszfaluban 360 személyt tartottak számon, amiből 305-ön a római katolikus, 51-en a református, hárman pedig a görög katolikus felekezethez tartoztak. 67 tanköteles gyerekből 31-en nem jártak iskolába.¹⁵ 1899-ben a 61 beiskolázott gyerekből mindössze nyolcan nem jártak iskolába. Az akkori tanítót Imets Andrásnak hívták.¹⁶

A felekezeti iskola megszűnésével nem húzható éles határ egyház és iskola közé. Az oktatásban a vallás szerepe meghatározó maradt az impériumváltás után is. A szakadás a kommunista rendszer beálltával következett be, és az 1989-es fordulat után állt ismét helyre.

Az 1860-ban épített templomot napjainkban mindkét felekezet használja. Mivel a katolikusok vannak többségben, nekik havi két szentmisét tartanak, a reformátusoknak pedig havonta egy alkalommal van istentisztelet.

Az 1960-as években még jelentős számú tanulója volt az iskolának és az időközben létesített óvodának. 1967 után, a kézdívasárhelyi gyárak létesítésével egyidejűleg sok fiatal elhagyta a falut, ezáltal az Oroszfaluban tanuló gyerekek száma jelentősen megcsappant. Az 1999–2000-es tanévben már csak nyolc 1–4. osztályos tanulót és ugyanennyi óvodást tartottak nyilván. Ezek a gyerekek azonban többnyire olyan családokból kerültek ki, ahol a szülők anyagi gondok miatt nem tudták megengedni, hogy Kézdívasárhelyen járassák iskolába gyerekeiket. 2000 márciusában, 150 év működés után az iskola bezárta kapuit. Azóta a gazdátlan épület pusztulásnak indult. Az sem segít rajta, hogy 2001-ben cigány iskolaként újraindították.

Szakirodalom

BAKK Endre

1895 *Kézdívasárhely s az ottani Jancsó családok története*. Kézdívasárhely.

BERECZ Gyula

1893 *Háromszék-Vármegye népoktatási intézeteinek története*. Brassó

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. Háromszék. Pest

POTSZA József (szerk.)

1899 *Háromszék Vármegye Emlékkönyve*. Sepsiszentgyörgy

SÁVAI János

1997 *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. I–II. Szeged.

¹⁵ Berecz 1893. 185.

¹⁶ Potsa 1899. 350.